

DR. REZI ELEK

ERDŐ JÁNOS SZELLEMI ARCA ÍRÁSAI TÜKRÉBEN

Erdő János „szellemi arcának megrajzolása”, tudományos érdeklődésének és munkásságának bemutatása nem könnyű feladat, nemcsak azért, mert különböző szakterületeket kell áttekinteni, hanem azért sem, mert nem rendelkezünk írásainak tejjességével. Kiteljesedő munkássága arra a nehéz időszakra esik, amikor a kommunista hatalom mindent megtett annak érdekében, hogy a teológiai irodalmat megbénítsa, a publikálást ellehetetlenítse.

Ezek tudatában ez az írás csak egy kísérlet Erdő János szellemi arcának megrajzolásához.

Erdő János egyik önvallomásszerű beadványából szeretnék kiindulni, amelyet 1948. július 27-én intézett az Egyházi Főtanácshoz:

„Az 1945–46. iskolai évtől kezdve, felkérés alapján, a rendszeres teológiai szakcsoport egyes tárgyait adtam le, az 1947. évi aug. 10–11. Egyházi Főtanács megválasztatott a rendszeres teológiai szakcsoport rendes tanárának.

Főtisztelendő Egyházi Főtanács! Életem célját, midőn beléptem a teológiai akadémiára, elhatároztam: lelkész leszek. Emellett minden időmet és tehetséget a történelem művelésére akartam fordítani. Úgy érzem, hogy szakképzettségemnek megfelelően a történelem tárgykörében tudok igazán dolgozni és alkotni. E felfogásomat az egyházi vezetőség és a teológiai akadémia tudomására is hoztam. Most, midőn lehetőség nyílt számomra, hogy szakképzettségemnek és tudásomnak megfelelő munkakörbe kerülhessek, erkölcsi kötelességemnek érzem úgy Egyházam, mint önmagam iránt, hogy pályázatomat a történelem-jogi tanszékre benyújtsam.”¹

I. Önvallomásából kiderül, hogy teológiai érdeklődése két területre esett: rendszeres teológia és egyháztörténet. Ezek közül ő inkább az egyháztörténet felé vonzódott. Ezt támasztja alá egy másik vallomása is: „1935–1937 között az oxfordi Manchester College növendéke voltam; Raymond. V. Holt, a ma élő egyik legnagyobb unitárius történelemtudós növendéke voltam, akinek irányítása és ellenőrzése mellett megkaptam azt a szakképzettséget, amelyre mindig vágytam. Történelmi szeminárium munkásságommal megnyertem a College »Mans-

1 Erdő János beadványa az Egyházi Főtanácshoz, Kolozsvár, 1948. július 27-én. Erdő László tulajdonában. 1 oldal.

field« történelmi díját. R. V. Holt-nak igazoló iratát tanulmányi előmenetелеmre, tisztelettel mellékelem.”² Való igaz, hogy Erdő a történelem terén ért el szakmai sikereket. 1941-ben teológiai magántanári oklevelet szerzett az egyháztörténet-jogi szakcsoportból, 1945-ben középiskolai tanári oklevelét világtörténelemből általános jeles minősítéssel kapta meg. Doktori dolgozatát *Serveto Mihály és az erdélyi unitarizmus* címen Bíró Vencel³ és Balanyi György⁴ egyetemi tanároknál írta, amelyet summa cum laude minősítéssel védett meg – szintén a világtörténelem körében.

Az egyháztörténet iránti elkötelezettségére vall az a tény, hogy amikor 1982-ben, a Minns Előadások Bizottsága felkérte előadások tartására, annak ellenére, hogy ebben az időben az erdélyi unitárius teológia tekintélyt parancsoló vezéregyénisége volt, ő önmagához híven, mégis egyháztörténeti jellegű előadásokat tartott. Itt csupán megemlítem, hogy az előadások alapítója Susan Minns (1839–1938) volt, ismert természettudós és a harvardi egyetem (Cambridge, Mass.) tanára, az amerikai unitárius egyház lelkes tagja. Vagyonát művelődési és emberszolgálati célokra hagyta. Alapítványt tett – egyebek mellett – egy évenkénti előadássorozat szervezésére a vallástudomány, teológia, etika, egyháztörténet köréből. A Minns előadásokat 1942-től évenként megtartották, rendszerint egyetemi városokban.⁵

Erdő öt előadást tartott unitárius egyháztörténeti tárgyakban:

Június 17. Boston, *Az erdélyi unitárius egyház megalapítása;*

Június 23. Brunswick (Maine állam), *Dávid Ferenc radikális reformációjának teológiai alapja;*

Június 28. Boston, *Az unitarizmus hozzájárulása a vallási türelem megteremtéséhez Erdélyben;*

Június 30. Boston, *Dávid Ferenc pere és elítéltetése;*

Július 7. Chicago, *Az erdélyi unitárius egyház megalapítása* (ez volt az egyetlen ismétlés).

Az egyháztörténet iránti elkötelezettségét érhetjük tetten, ha a *Keresztény Magvetőben* megjelent írásait vizsgáljuk. Írásai a következők szerint oszlanak meg: 16 tanulmány az egyháztörténet, 8 a rendszeres teológia köréből, 8 kongresszusi beszámoló, 18 fordítás, 3 pásztorlevél.⁶

2 Uo. 1. oldal.

3 Bíró Vencel (1885-1962) piarista szerzetespap, történész, író. 1944-ben a kolozsvári egyetem Erdély és Kelet-Európa történeti tanszéke tanárának nevezik ki. 1945 és 1948 között a Bolyai Tudományegyetem bölcsészeti, nyelv és történelemtudományi karának prodékánja volt.

4 Balanyi György (1886-1963), piarista szerzetes, történész, 1943-1948 között a kolozsvári egyetem középkori és legújabb kori történeti tanszékének tanára.

5 *Keresztény Magvető* (a továbbiakban KerMagv) 88 (1982) 176.

6 Isten és ember szolgálatában. Erdő János emlékezete. Erdélyi Unitárius Egyház. Kolozsvár, 2007. In. Erdő János megjelent munkái (Összeállította Rezi Elek), 315–319.

Az általam ismert, Erdő László tulajdonában levő, főleg angol nyelvű kéziratok anyag 95%-a szintén egyháztörténeti vonatkozású.⁷

Melyek voltak Erdő különösebb érdeklődési területei az egyháztörténet köréből?

1. Élénk érdeklődési területe a 16. századi radikális reformáció eszmetörténete, főleg Szervét Mihály (kéziratok tanulmányai), Dávid Ferenc élete, munkássága. De ebben a témakörben foglalkozott Heltai Gáspár, Jacobus Palaeologus életével és munkásságával is. Erdő Dávid Ferenc életének és munkásságának, illetve reformációja teológiai lényegének felmutatásával arra törekedett, hogy méltó helyre állítsa reformátorunkat az erdélyi, a magyar, általában az európai kultúra történetében. Ezért nagy tisztelettel értekezik Dávid biblicizmusáról, a 16. századi vallásszabadságról és vallási türelemről, az Unitárius Egyház püspökválasztási jogának történetéről. Erdő Dávid Ferencsel kapcsolatos írásaiból nemcsak az elismerés és a tisztelet árad egyházalapító püspökünk felé, hanem olykor a csodálat is. Jó példa erre Dávid biblicizmusáról írt tanulmányában tett kijelentése: „A dévai vár halottja századának a jövő felé bátran haladó reformátora volt. Bogáti Fazekas Miklós, a kortárs úgy jellemezte, mint »theologus incomparabilis«. Ő viszont az Újszövetség szellemében »a megfeszült Jézus Krisztus szolgája«-nak nevezte magát. Találós és minősítő is egyben ez az elnevezés, mert Dávid Ferenc Jézus tanítványaként az igazság szeretője volt. Isten törvényét követte, és Isten egyházának építését kereste. Élete Isten és ember szolgálata volt a Szentírás alapján. Radikális reformációja és az unitárius egyház megalapítása, a lelkiismereti szabadság és a vallási türelem biztosításáért folytatott küzdelme – ez az ő életének maradandó értéke.”⁸

Nem véletlen, hogy mint a *Keresztény Magvető* szerkesztője előszeretettel közölte azokat az írásokat, amelyek Dávid Ferenc életével és munkásságával, de általában az erdélyi unitárius reformációval kapcsolatosan újabb adatokat közöl-

7 Erdő ezeket akadémiai éve alatt (1935–1937) írta.

8 *Dávid Ferenc biblicizmusa*, KerMagv 85 (1979) 136-137.

tek, mint például Sebesi Pál⁹, Binder Pál¹⁰, Bodor András¹¹, Kathona Géza¹², Dán Róbert¹³, Gündisch Gustav¹⁴, Hermann M. János¹⁵, Tadeusz Wojak¹⁶ történészek írásai.

2. Erdő másik törekvése az angol és amerikai unitárius eszmetörténet megismertetése. Ennek érdekében értekezik Ralph Waldo Emerson, Williams Ellery Channing, életéről, munkásságukról és jelentőségükről, az unitarizmus iránti szolgálatukról; az oxfordi Manchester College történetéről.

Fordításai is ennek a célnak a szolgálatában álltak, azzal a különbséggel, hogy azok főleg a rendszeres teológia területét célozták meg. Ebben azt a törekvését véljük felfedezni, hogy az erdélyi unitárius teológia számára elérhetővé akarta tenni a konstruktív jellegű írásokat, ezért igen figyelmesen válogatott. Azoknak a teológusoknak az írásait fordította és közölte a *Keresztény Magvetőben*, akiknek a teológiai felfogása a keresztény teizmus alapján állt, mint pl. Phillip Hewett, Arthur J. Long, Max Ulrich Balsinger.

-
- 9 *A Heltai nemzetség*, KerMagv 80 (1974) 27-35; *Enyedi György levele Creker (Krecherus) Dániel beszercei jegyzőhöz*, KerMagv 80 (1974) 100-104; *Újabb adatok Dávid Ferenc családjáról és nemzetségéről*, KerMagv 78 (1978) 30-48; *Adatok Dávid Ferenc életrajzához*, KerMagv 78 (1972) 133-148; *Adatok az unitárius istentisztelet történetéhez a 16. századból*, KerMagv 78 (1972) 198-201; *János Zsigmond és Dávid Ferenc látogatása Brassóban 1568-ban*, KerMagv 81 (1975) 235-237; *Unitárius iskolák szász diákjai*, KerMagv 84 (1978) 191-202; *A brassói és szebeni gimnáziumok unitárius diákjai a XVI–XVIII. században*, KerMagv 85 (1979) 55-58.
- 10 *Adatok a 16. századi erdélyi unitarizmus történetéhez*, KerMagv 79 (1973) 13-17; *Adatok Pécsi János énekszerző életéhez*, KerMagv 82 (1976) 212-213; *Dávid Ferenc családja; a kolozsvári Hertel nemzetség* KerMagv 85 (1979) 104-125; *A Schassburger – Segesvári család és a kolozsvári Heltai nyomda*, KerMagv 86 (1980), 33-39; *Dávid Ferenc rektor beszercei papja: Albert Krischner (1508-1564)*, KerMagv 87 (1981) 217-220; *Három unitárius értelmiségi életútja a XVI. századi Erdélyben*, KerMagv 88 (1982) 139-144; *Andreas Thorwächter szász evangélikus lelkész unitárius tárgyú tanulmányai*, KerMagv 94 (1988) 170-174.
- 11 *Újabb adatok egy négy száz éves perről*, KerMagv 77 (1971) 52-62; *Palaeologus Jakab tanítása a türelmességről*, KerMagv 78 (1972) 122-125; *Palaeologus Jakab: Catechesis Christiana* (részlet) (Bodor A. fordítása), KerMagv 78 (1972) 126-133; *A Filstich krónika feljegyzései Dávid Ferencről* (közlő), KerMagv 78 (1972) 202-203; *Dávid Ferenc emlékezete*, KerMagv 85 (1979) 232-234; *Az antitrinitarizmus a XVI. század második felében*, 89 (1983) 102-108.
- 12 *Az 1571 februárban tartott állítólagos harmadik gyulafehérvári hitvita és a patrotheosz-tan*, KerMagv 90 (1984) 207-213; *Dávid Ferenc 1566. évi tételei*, KerMagv 83 (1977) 163-169; *Erdélyi unitárius tanulók külföldön 1711-ig*, KerMagv 85 (1979) 30-39
- 13 *Bogáti Fazekas Miklós*, KerMagv 82 (1976) 164-211.
- 14 *Adalék Jacobus Palaeologus erdélyi tartózkodásához*, KerMagv 90 (1984) 213-219.
- 15 *A hazai és a lengyel reformáció XVI. századi kapcsolatának újabb kutatása*, KerMagv 84 (1978), 202-211.
- 16 *A lengyel reformáció döntő eseménye*, KerMagv 95 (1989) 79-85.

3. Történelmi dokumentumként kezelhetjük beszámoló írásait a Szabadelvű Vallások Nemzetközi Társulatának (IARF) egy-egy kongresszusáról.¹⁷ Erdő különös érdeklődéssel a kongresszusok nyitányát képező teológiai konferenciák felé fordult, a kongresszusok színes, sokszor demonstratív munkafolyamata kevésbé érdekelte, és egyenesen került a show-jellegű megnyilvánulásokban való részvételt.

Beszámolóiban nemcsak a történelmi hűség kívánalmának felelt meg messze-menően, hanem a témával kapcsolatos egyéni meglátásait is megszólaltatta. A beszámolókból az unitarizmus jelene iránti törődés, gondoskodás és a jövője iránti bizalom sugárzik. A kongresszusok témáinak változatossága lehetőséget adott számára, hogy kifejtse teológiai álláspontját, mert mindig hangoztatta: „a kongresszust jellemezte a teológiák pluralizmusa. A mának új szemlélete és a széles körű teológiai orientáció a humanizmustól a teizmusig.”¹⁸ Három kongresszusi beszámolója mondanivalójának a teológiai lényegével szeretném alátámasztani állításomat:

1972, Heidelberg. A kongresszus témája lehetőséget kínált arra, hogy beszámolójában kifejtse az emberrel kapcsolatos teológiai álláspontját. A rá jellemző „tökéletesedési folyamat”-téma hangoztatásával fogalmaz: „Az élőlények sorában egyedül az ember az, aki belső erői és képessége által állandóan készül, emelkedik és fejlődik. Egyedül képesített és hivatott arra, hogy létfenntartásán túl keresse az örök értékeket, és általuk tökéletesedjék. Jézus felhívása: »Legyetek tökéletesek, miként a ti mennyei Atyátok tökéletes« (Mt 5,48) szintén a fejlődésre képes, emelkedni akaró és tudó emberhez, »a teremtés koronájához« szólt.”¹⁹ Leszögezi, hogy a felelős szabadság önmagunkra, embertársainkra és a világra irányul. A kongresszusra jellemző pluralista teológiai nézetek ellenére bátran kijelenti, hogy „a felelős szabadság igazolója és útmutatója számunkra Jézus, aki maga volt a szabadság.”²⁰

1975, Montreal. A kongresszus a vallás erejével és gyengeségeivel foglalkozott a szekularizálódó világban. Erdő felismerte, hogy „az unitárius kereszténység számára is szükségessé vált, hogy vizsgálja felül a vallás tartalmát, különböztesse meg benne az örökkévalót a mulandótól, és a keresztény hit igazságait és dinamizmusát korszerű formában fejezze ki.”²¹ Világos a meglátása: nem a

17 A következő nyolc kongresszusról számolt be: Heidelberg, 1972. augusztus 18-25; Montreal, 1975. augusztus 15-22; Oxford, 1978. július 28. – augusztus 4.; Noordwijkerhout (Hollandia), 1981. július 21-24; Tokió, 1984.; Palo Alto (AEÁ), 1987.; Hamburg, 1990. július 27. – augusztus 2.; Bangalore (India), 1993. augusztus 15-18.

18 *Az ember és világ szolgálatában*, KerMagv 78 (1972) 189; *Egységünk a különbözőségben*, KerMagv 81 (1975) 214.

19 *Az ember és világ szolgálatában*, Uo. 78 (1972) 190.

20 Uo. 191.

21 Uo. 215.

keresztény vallás tartalmával van a gond a szekularizálódó világban, hanem a kifejezési, felmutatási és átadási formával. Ezt kell újragondolni, dinamizálni, hogy „a vallásos ember tudja, merre haladjon, merre szabad és biztos az út.” Ezért summázza röviden Istenről, Jézusról, emberről, az egyházzal való viszonyát.

1987, Stanford (AEÁ). Beszámolója szerint a téma²² kínálta gondolatok hatására érdeklődése a pluralisztikus társadalmak vallásosságára irányult; rokon-szenvezett a globális teológia irányelveivel. Megállapította, hogy „a hagyományos teológia csak részben tud megfelelni a pluralisztikus világ kihívásainak. Éppen ezért olyan teológiára van szükségünk, amely számba veszi a világról és önmagunkról alkotott új ismereteket, képes felülemelkedni az elválasztó vallási különbségeken, és a hívő embereket lelkileg összefogja. Ilyen új teológia az ún. »globális teológia«. Ez a teológia kifejezést nyer a vallási elfogulatlanságban, a másként gondolkodók iránti megértésben és az új felé való nyitottságban. Lehetőség adódik benne a felelősség gyakorlására és a lelki megújulásra.”²³

Meg szeretném jegyezni, hogy Erdő már 1990-ben, az IARF hamburgi kongresszusán észrevette, hogy a nagygyűlés munkálatai nem hozták meg a várt eredményt. Ezt a beszámolójában is észrevételezte: „A kongresszus eredményei nincsenek arányban az előttünk álló kihívások nagyságával, a jövőre irányuló gondolkodással, és nem felelnek meg teljesen azoknak a várakozásoknak, amelyekkel sokan készültek a nagygyűlésre. Mégis azzal a meggyőződéssel közöljük az eredményeket, hogy azok világosan tükrözik közös bizonyoságtételünket az egységes világ eszményéről, a teremtett világ épségéről, az emberi jogokról és a társadalmi igazságosságról.”²⁴ A következő kongresszusi beszámolójában, 1993-ban, már konkrétan szólt arról a problémáról, hogy a világszervezet munkájában fokozatosan háttérbe szorul az unitárius keresztény jelleg. Így nyilatkozik: „A kongresszus munkálatai és megnyilatkozásai arra mutatnak, hogy az IARF a keleti tagcsoportok felé orientálódik és a szabadelvű keresztény tagcsoportok befolyása szűkebb körre korlátozódik. Kívánatosnak látszik a szabadelvű keresztény tagcsoportok hatékonyabb együttműködése az IARF szervezetén belül.”²⁵ Erdő megérzéseinek, tapasztalatainak helyességét a későbbi évek kongresszusai igazolták.

Erdő egyháztörténelmi írásainak értékét a gazdag, alapos, körültekintéssel válogatott jegyzetanyag emeli.

22 A világ vallásai találkoznak a 21. századdal. Erdő a *Fontos kérdések, felelős válaszok* címen számol be, Vö. KerMagv 93 (1987) 173-180.

23 Uo. 174.

24 *Vallás az egységes világ szolgálatában*, Uo. 96 (1990) 153.

25 *Cselekvő hit, béke, igazságosság*, Uo. 99 (1993) 145.

II. Erdő rendszeres teológiai munkásságát a *Keresztény Magvetőben* megjelent írásaiból, a lelkeszi értekezleteken tartott előadásaiból, valamint kéziratos hagyatékából körvonalazhatjuk.²⁶

A *Magvetőben* megjelent írásainak tárgyköre a teológia különböző vizsgálódási területeire vezetnek el. Foglalkozott Jézus istenfogalmával és erkölcsi tanításával, a tekintély forrásával a vallásban, az egyház eredetével és jellegzetességeinek kérdéseivel. A Jézus tanításaival kapcsolatos írásaiban Erdő igazolni akarja, hogy az unitárius vallás Istenről szóló tanítása és erkölcsi normarendszere Jézus tanításában gyökerezik. Éppen ezért Jézus tanítása, evangéliuma mértékadó, és nem a dogmatikai, hitvallási rendszerek vagy a zsinati végzések. Kijelenti: „Jézus istenismerete nem merevedett dogmatikus felépítménnyé; [...] Isten nem volt probléma számára, hanem valóság: a jóság, igazság és szeretet személyes valósága. Isten lételére és tulajdonságaira vonatkozó elvont elméletekkel nem foglalkozott. Őt Isten tapasztalása, létének spontán megragadása érdekelte. Nem fogalmakat tanított Istenről, hanem egyszerűen hitt Istenben, »aki van«, és »aki velünk van«. Isten a hitben és a hit számára feltétlenül létezik.”²⁷ Erdő tovább megy, és Jézus tanítására alapozva megállapítja, hogy Isten szerető Atya. „Az atyaság nem egy tulajdonsága Istennek a sok közül, hanem központi tulajdonság, amely a többinek tartalmát és formát ad. Isten atyasága a vallás lényegét jelenti, erre alapozza Jézus istentanának minden lényeges megállapítását.”²⁸ A szerető Atya felé fordulás, akaratának cselekvése, az Isten és emberszeretet megélése az unitárius vallás alapvető üzenete.

A lelkeszi értekezleteken alig tartott egyháztörténeti vonatkozású előadásokat, inkább rendszeres teológiai témákat tárgyalt. A rendelkezésemre álló adatok alapján Erdő 1978-tól az 1995. II. évnegyedi értekezletig tartott 26 előadásából, 20 hittani-erkölcsstani vonatkozású. Sajnos az előadások írott formája alig maradt fenn (annak ellenére, hogy ő mindig felkészült, leírta, talán jórészüket az EKT-hoz is beadta), így csak a címekből rekonstruálhatjuk érdeklődési területét: istentan, Jézus-tan, bűn és bűnbocsánat, szentlélek, embertan, örök élet, a kijelentés, a vallásos tapasztalat, az imádkozás, a kereszténység, a családi élet, az élet értéke.

Említettem, hogy teológiai tanársága idején Erdő az egyháztörténet mellett hittant és etikát is előadott. Közismert, hogy jegyzeteit nem adta ki. Szellemi öröksége a hallgatói által másolt jegyzetekben maradt fenn. Ezek a jegyzetek azonban hol jó, hol rosszabb változatokat mutatnak. De tudomásunk lehet a hittani jegyzetének egy magánpéldányáról is, ez fia, Erdő László tulajdonában van.²⁹

26 A *Teológiai tanulmányok* című munkáját azért nem említettem, mert az abban közölt tanulmányok korábban már mind megjelentek a *Keresztény Magvetőben*.

27 *Jézus istenfogalma*, *KerMagv* 77 (1971) 170.

28 Uo. 172.

29 *Hittan* (é.n.), gépelt példány, A4 formátum, 116 p. Erdő László tulajdonában.

Valószínű, hogy ezt a jegyzetet használta előadásai során, mert benne bejegyzések, kihúzások, betoldások vannak. Sajnos az erkölcstani jegyzetét egyelőre nem sikerült megtalálnom, a vallásfilozófiai jegyzete csak töredékesen maradt fenn. Hittani jegyzete Varga Béla *Hit és vallás* című munkáját vette alapul, de Erdő ezt kibővítette, és nem egy esetben átértelmezte a Varga-féle tanítást. Szerkezete: Alapfogalmak: a teológia és a vallás, a vallásos hit, az értelem, a tekintély, a türelem, a vallásszabadság, kijelentés, Biblia; utána az unitárius vallás istentanával, Jézus-tanával, embertanával, a szentlélek, az imádság, a bűn és büntől való szabadulás, az üdvözülés és az örök élet kérdéseit részletezi.

Írásai alapján a következőkben körvonalazhatjuk szellemi arcélét vagy foglalkozhatjuk össze teológiai meggyőződésének lényegét.

1. Az unitarizmus keresztény gyökereinek és értékeinek tudatos megszóltatása, a „tisztá jézusi kereszténység” hirdetése és megélése. Erdő lelkesedett a szabadelvű, liberális keresztény teológiai eszmékért, de élesen szembefordult a szélsőségesen humanisztikus, bibliátlan, keresztényietlen irányzatokkal. Számára a dávidferenci reformáció megértése és megértetése erőforrásul szolgál a mindenkori unitárius számára. A múlt történései iránti kutakodását a rá jellemző alaposág, pontosság, fegyelmezetttség, szorgalom és kitartás jellemezték.

Erdő számára az unitárius és a szabadelvű keresztény vallás feladata az élet minőségi gyarapítása, az Isten- és emberszolgálat, a világ felé fordulás cselekvő hittel: „Az unitárius és a szabadelvű keresztény vallás a világ felé fordítja tekintetét. Ez a világ felé fordulás azt jelenti, hogy nekünk jobban a világért kell élnünk. Többet és jobban részt kell vennünk mindenben, ami evilági és emberi. A vallásnak a világ és az ember mellé kell állnia, az élet minden javában az emberért, és az ember mellett kell szolgálnia. A vallásnak részt kell vennie egyfelől az ember evilági boldogulásának elősegítésében és szolgálatában, másfelől a lélek örök vágyaiban, reménységében és kitárulásában Isten felé.”³⁰

2. Istenképe a keresztény teizmus istenképe. Isten egy, aki mindenható, tökéletes, szerető Atya, akiben létünk értelmét és célját találjuk (ApCsel 17,28). Isten nem csupán a valóság egy része, hanem Végtelen a végesben, Abszolút a relatívban. Isten hatalma nem kényszerítő, hanem szerető hatalom, amely biztosítja számunkra a szabad cselekvés lehetőségét, és elvárja az embertől a tökéletesedésre való törekvést. Ő a kezdet és a vég, a lét eredete és célja, az örökélet forrása.

Istennel az imádkozás által kerülünk közvetlen kapcsolatba. Erdőnek meggyőződése volt, hogy az imádság az igazi vallásosság fokmérője. Alapállása az Istentől való függésünk felismerése. Központi élménye: Isten szeretetének átélése, a szív kiöntése Isten előtt, az ember érintkezése Istennel párbeszéd formájában.

30 *Az ember és a világ szolgálatában*, KerMagv 78 (1972) 190.

ban. Az imádkozás személyiségünket formálja, és az Istennel való munkatársi viszonyunkat erősíti.³¹

3. Az ember Isten gyermeke, munkatársa. Az istenfiúság mint eszmény áll az ember előtt, megvalósítása Isten és az ember közös ügye. Embernek lenni nem állapot, hanem megvalósítandó nehéz feladat: „Az ember Isten teremtő gondolatának megvalósulása. Nem kész, de lehetőség szerinti lény. Alaptermészete: maradandó és jó, de lényre a történelem folyamán mindig változásban van: nevelhető és nevelendő. Rendeltetése önmagának megvalósítása és Isten munkatársává lenni”.³² Erdő vallja, hogy „az ember életcélja nem lehet más, mint önmagának a megvalósítása, lényének integrális fejlődése, személyiséggé, Isten fiává nemesedése, valamint Istennel és embertársával való szoros kapcsolat megteremtése, azaz szeretni Istent és a felebarátot.”³³ Az unitárius ember a hit és a cselekvés embere, mert Isten igényli tőlünk, hogy minden cselekedetünkben az igazság, az emberség és a szeretet látható legyen.

4. Jézus Isten gyermeke, prófétája, akinek a tanítása – és nem annyira a személye – fontos az unitáriusok számára. „Vallásos meggyőződésünk hitelessége Jézus követése, evangéliumának megélése által erősödik.”³⁴ Isten és Jézus ismeretét összekapcsolja az erkölcsi étellel. Úgy látja, hogy „aki cselekedeteivel tagadja, az beszédével hiába állítja, hogy Istent ismeri, és hogy Jézus tanítása szerint él.”³⁵

Jézus tanításának középpontjában Isten országának hirdetése állt. Ennek tudatában Erdő leszögezi: „Isten országa – Jézus tanításának és az unitárius kereszténységnek központi tétele – annyi, mint Isten uralma a világ fölött és az ember életközössége Istennel. Inkluzív valóság, magában foglalja a szentség, igazság, jóság, szeretet, szépség abszolút értékeit, amelyek áthatják a világot és az emberiség életét.”³⁶

Isten országának megvalósulási lehetőségét ismét a rá jellemző követelménnyel írja le: „Az ország transzcendens és immanens dimenziója szoros egységet képez. A transzcendens dimenziójában megnyilvánul Isten országának minden földitől eltérő, világ fölötti és világtól különböző valósága. Általa Isten az emberhez jön azzal a transzcendens követelménnyel, hogy »Legyetek tökéletesek, mint ahogy mennyei Atyátok tökéletes« (Mt 5,48). Amikor az ember ezt lel-

31 *Vallás az egységes világ szolgálatában*, Uo. 96 (1990) 148.

32 *Útmutató tanulságok*, Uo. 87 (1981) 151.

33 *Vallás és emberszolgálat*, Uo. 90 (1984) 127.

34 *Egységünk a különbözőségben*, Uo. 81 (1975) 217.

35 *A tordai ediktum teológiai alapja*, Uo. 99 (1993) 25.

36 *Vallás az egységes világ szolgálatában*, Uo. 96 (1990). 148.

kében elfogadja, akkor lelkében kezdetét veszi Isten uralma és országának megvalósulása”.³⁷

5. Bűn és bűnbocsánat. Erdő a bűn kifejezéssel szemben előszeretettel használja a *vétkezés* vagy a *rossz* fogalmát. Indoklása: „A bűneset, az eredendő bűn, az emberiség egyetemes bűnössége, jóra való képtelensége és a helyettes elégtétel kérdései nem fordulnak elő Jézus tanításában”. Szerinte, „rossznak minősül a rendeltetésünkkel ellentétes életirány, hivatásunk megtagadása és önmagunk elárulása, amikor jóra irányuló erőinket és képességeinket a rendeltetés keretein kívül vonjuk. A rossz Isten képének elhomályosulása az emberben, istenfiúságunk elárulása (vö. 1Jn 3,4).”³⁸

Jézushoz hasonlóan a rossztól való szabadulást erkölcsi úton kell keresnünk, jobbbá válhatunk, emberibbé formálódhat a közösség, ha az egyének megváltoznak a jó irányában. Az ember képes arra, hogy megváltozzék, vétkeit megbánja és megjavuljon. Ennek feltételei a bűnbánat, a megbocsátás és az evangéliumban való hit. Erdő idézi Rudolf Bultmant, aki szerint „az írástudók legalizmusa bezárta a mennyek országát az emberek előtt, Jézus azonban megtérésre szóló felhívásával oda utat nyitott.”³⁹ Meggyőződése volt, hogy adottságunktól fogva képesek vagyunk önerőből megszabadulni a bűntől. Életünk ennél fogva állandó küzdelem egyfelől az erkölcsi rossz ellen, másfelől a jó érvényesüléséért az embernek a közösség javára.

6. Az üdvözülés. „Az üdvözülés nem dogmáktól és érdemszerző cselekedektől függ, hanem az igaz és jó élet megélésétől, az ember szellemi és erkölcsi teljességének elérésétől.”⁴⁰ Az üdvözülés „az istenfiúság értékmagaslatára való felemelkedést jelenti.” (uo.) „Isten az ember üdvözülését nem rendkívüli, természetfeletti módon hajtja végre, mintegy megszakítva a történelem folyását, hanem úgy, hogy az emberi lélek mélyén küzdelemre késztet az erkölcsi rossz ellen, megtérésre szólít, és szolgáló szeretetre ösztönöz.”⁴¹

7. Az egyház felfogása szerint, „Jézus követőinek hit- és szeretetközössége, amelyet az Isten iránti bizalom, erkölcsi elkötelezettség, személyes összetartozás és állandóság jellemez.”⁴² Az egyház emberi intézmény, élesen elítélte az egyház egyedül üdvözítő voltának tanát, Kyprianosz⁴³ mondását: „Nem lehet az Isten

37 *Vallás az egységes világ szolgálatában*, Uo. 96 (1990) 149.

38 *Jézus erkölcsi tanítása*, Uo. 89 (1983) 236.

39 Uo. 238.

40 *Vallás és emberszolgálat*, Uo. 90 (1984) 128.

41 Uo. 128.

42 *Az egyház*, Uo. 92 (1986) 66.

43 Cyprianus, Thascius Caecilianus (? – 258), egyházatya, Kartágó püspöke. A fenti kijelentése, a *De Catholicae Ecclesiae Unitate* című művében található (251-ben írta): „Habere non potest Deum patrem qui ecclesiam non habet matrem”.

Atyja annak, akinek az egyház nem anyja.”⁴⁴ Az egyháznak három alapvető funkcióját említi: Isten tisztelete, az evangélium tanítása, és az ember szolgálata.

Erdő tudatában volt annak, hogy az egyház csak abban az esetben teljesítheti küldetését, ha nem zárkózik el a folytonos megújulástól: „Az egyház mint emberi intézmény mindig megújulásra szorul. Az egészségesen fejlődő lelki közösség folytonos megújulása ez, amelyben az egyháztagnak egyfelől állandó önvizsgálatban és megtérésben kell tisztítaniok magukban az istenfiúság lelkületét, másfelől mélyíteniük kell a közösségi hivatástudatát. Az egyház megújulását elősegíti Isten lelke. A lélek kiáradása az első gyülekezetre Jeruzsálemben pünkösd alakalmával nem csupán egyetlen régmúlt történelmi esemény, hanem egy állandóan tartó folyamat. Isten hatására, a lelkek új ösztönzései segítik az egyházat abban, hogy az igazság útján maradjon, az evangélium mértéke szerint növekedjék, és küldetését törekedjék teljesíteni”⁴⁵

Utolsó pástorlevelében sem feledkezett meg arról, hogy a híveket az egyház iránti szolgálatra buzdítsa: „Szolgáljuk hűségesen egyházunkat és népünket azzal a tudattal, hogy Isten gondot visel ránk, s ha az Úr velünk van, kicsoda lehet ellenünk?!”⁴⁶

8. Erdő megingathatatlanul a keresztény felekezetek és a világvallások közti párbeszéd híve volt. Arra alapozott, hogy „az előítéletek megváltoztatása, a kölcsönös megértés, az igazságosság minél átfogóbb megközelítése és a közös cselekvés szorgalmazása az ember szolgálatában csak a dialógus által valósítható meg.”⁴⁷ A keresztény egységet nem a hitelvi és szervezeti élet helyreállításában kell keresnünk, hanem a szolgálatban, és ennek érdekében „joggal várja és igényli az emberiség azokat a megnyilatkozásokat és cselekvéseket, amelyek utat mutatnak a magasabb rendű élet megvalósításának és megvédésének lehetősége felé.” „Ez a munka – vélte Erdő – egy a szabadság, igazságosság és az emberszeretet jegyében folyó gyakorlati dialógust kíván.”⁴⁸

Erdő a gyakorlati dialógusban látta nemcsak a keresztény felekezetek, hanem a világvallások közti párbeszéd megvalósításának a lehetőségét is: „Kölcsönös jóakarásban, megértésben, szeretetben együtt lenni és együtt szolgálni, egymással és minden jóakarató emberrel, a világ és az ember szolgálatában – ez a gyakorlati dialógus reális lehetősége és nagyszerű feladata a jövőben. S ha jól szolgáljuk az ügyet, az ügy jól fog szolgálni minket.”⁴⁹

44 *Az egyház*, KerMagv 92 (1986) 65.

45 Uo. 67-68.

46 *Újévi pástorlevél*, Uo. 102 (1996) 3-4.

47 *Az ember és a világ szolgálatában*, Uo. 78 (1972) 193.

48 Uo. 193.

49 Uo. 194.

Az együttműködést szorgalmazva kijelenti: „Köztudott, hogy holnap csak azt a termést gyűjthetjük be, amelynek magvait ma ültettük el. Ebből következik, hogy a különböző hitvallások és hitfelfogások ellenére közös a felelősségünk az emberiségért és világunkért.”⁵⁰

Az Erdő által elvetett szellemi magvak, ha némely esetben útszélre vagy tövissek közé estek is, többségükben jó földbe hulltak, és termést hoztak az erdélyi unitárius vallás és teológia gyarapodása érdekében.

A tiszteletbeli doktori cím (doctor honoris causa) odaítélésekor mondott válaszbeszédében a következőket mondta: „Azt szokták mondani, hogy „jobb egy szál gyertyát meggyújtani, mint elátkozni a sötétséget”. Egész életpályámon mint lelkész, professzor, egyházi főjegyző és a Protestáns Teológiai Intézet rektora ezt az elvet követtem. Hitem fényében egész életemet és munkámat odaszenteltem az unitarizmus és a szabadelvű vallás ügyének. Elkötelezettségemben igent mondtam az emberi élet szentségére, az emberiségre és Isten országára.”⁵¹

Fenntartás nélkül kijelenthetem – személyes tapasztalataim alapján is –, hogy Erdő János egész életét és munkásságát az erdélyi és a világ unitarizmusa, a szabadelvű vallás ügyének szentelte. Szellemi öröksége megmarad jelenünk erőforrásának és jövőnk biztosítékának.

50 *Fontos kérdések, felelős válaszok*, Uo. 93 (1987) 180.

51 *Dr. Erdő János a Meadville/Lombard Teológia díszdoktora*, Uo. 87 (1981) 231.